

ANTROPOSEN ÇAĞI'NDA YIKIMIN BOŞLUĞU

8

Tülay ŞAMLIOĞLU¹

¹tulaysamlioglu@design@gmail.com

ÖZET

İnsan, çeşitli neden ve biçimlerle yaşadığı gezegene sürekli müdahale halindedir. Doğal çevrenin maruz kaldığı negatif etkiler gelecekte yaşam için bir tehdit oluştururken, mevcut yapıları çevreye dair yıkıcı etkiler de güncel kentsel yaşamı tehdit etmekte ve sosyal, kültürel, ekonomik, politik gerçekliğin ürettiği sonuçlar olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanoğlunun dünyaya hükmetmesine ilişkin hiperfantazisi, sonuçlarının tedavisi zor bir süreçte doğru sürüklenmektedir. Sanayi Devrimi sonrası başladığı varsayılan 'Antroposen Çağı' ise, geniş bir perspektiften, insanoğlunun yeryüzü ile olan ilişkisel durumunun ve yaşadığı evreni şekillendirmedeki rolünün etkilerini, zamansallık düzleminde ifade etmeye çalışmaktadır. Bağlamla örtüşür biçimde, son yıllarda uluslararası politik süreçlerin de etkisiyle kentler, soğuk savaş dönemi sonrası en yıkıcı zamanlarından bazılarını tanıklık etmeye başlamıştır. Antroposen Çağ'ında kent, sadece insanoğlunun edilgen bir özne olduğu; ekolojik, jeolojik, iklimsel, çevresel vb değişimlerle değil, aynı zamanda şiddetin etken öznesi olduğu çatışma ve/veya savaşlarla da karşı karşıya kalmaktadır. Kent, trajik yıkımlara sahne olmakta ve bu yıkımlar büyük boşluklar üretmektedir. Yıkımın ürettiği bu boşluk, kentsel boşluğun bilinen anlamlarının ötesinde çok trajik ve dikkat çekicidir. Çalışma, Antroposen Çağ'ında çatışma ve/veya savaşların sonucu yıkımın boşluğunu; kavramsal boyutları, kentle kalan ilişkisi ve sonuçları üzerinden tartışmayı, betimlemeyi amaçlamaktadır. Çevrimiçi kaynaklardan faydalanılarak elde edilen Gazze ve Mariupol kentlerine ait yıkım manzaraları, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan Barthes'in anlamlandırma basamaklarından yararlanılarak analiz edilmektedir. Çalışma, kavramın antroposenik bağlam içerisindeki yerini, temsiliyet boyutundaki farklılaşmayı ve kentsel bağlamdaki etkilerini ortaya koymaktadır. Yıkımın ürettiği boşluk, yaşamsal hareketi değil, insanoğlunun kentsel/mimari/doğal mekanı yok ederek ürettiği bir yokluğu temsil ederken, imgesel ve zihinsel olarak kentsel varlığını koruyan bir fenomen olarak da karşımızdadır. Çalışma, boşluk/kentsel boşluk kavramlarının başka türlü bir görme, düşünme, hayal etme olasılığıyla sorgulanması açısından özgün ve güncel bir değerlendirme sunar.

Anahtar Kelimeler: Antroposen, Boşluk, Kentsel Boşluk, Kent, Yıkım

1. GİRİŞ

Dönemleri yaratan temel olgu; bireyden başlayıp toplumsal boyuta ulaşan değişimlerdir. Değişimler zamanla; davranış modelleri, algı biçimleri, yaşam tarzı, politik meselelere yaklaşım, sanat ve mimarinin yaratımı vb. pek çok alanda kendini hissettirir. Bu süreçsel kodlar ile tarihçiler, araştırmacılar ya da bilim insanları zamansallık düzleminde dönemleri ayırmaktadırlar. Böylece evrenin ve insanoğlunun tarihsel süreçteki evrimini, değişimlerini anlamak daha kolay olmaktadır.

18. yy Sanayi Devrimi ile süregelen toplumsal ve politik değişimler sonrası insanın evren ile olan ilişkisi hegemonik bir boyuta evrilmiştir. Arkaik dönemlerden Rönesans'a kadar insanoğlu daha çok doğaya ve ruhani olgulara değer atfetmiş, Rönesans ile başlayan insanı temel alan anlayış ile bu ilişki zamanla bir mücadeleye dönüşmüş, insan giderek yeryüzündeki gücü ve önemini, doğaya ve tüm canlılara hükmeder bir biçimde kullanmayı tercih etmiştir. Özellikle neoliberalizm ile süregelen ekonomik büyüme ve hızla artan tüketim anlayışı, hızlı nüfus artışı, zayıf çevresel politikalar ve denetimsel belirsizlikler vb gibi sebepler doğal kaynakların tükenme riskine, kentlerin yaşanması güç merkezler haline gelmesine neden olmuştur. Bu etkiler bağlamında gözlemlenen parabolik artış bugün Antroposen Çağı ve etkilerini daha kritik bir tartışma konusu haline getirmiştir. Antroposen Çağında insan, yaşam ile çeşitli biçimlerde mücadele halindedir. Eylemlerinin sonuçları sadece yerküreyi değil, hem kendi türü olan insanın yaşamını, hem de diğer canlıları ve ekosistemi tehdit eder boyutlara ulaşmıştır. İçinde bulunduğumuz modern zamanın gerekliliklerinin aksine, insan ilkel bir varolma biçiminin esiridir. Bu bağlamda kentler ise tarih boyunca; insanın şiddetin öznesi olduğu çatışma ve savaşlar sebebiyle, yıkıcı ve trajik etkilere sahne olmaktadır. Byung-Chul Han (2016), Şiddetin Topolojisinde; "Modernite öncesi zamanlarda şiddet her yerde hazır ve nazırdır, gündelik hayatın bir parçasıdır ve alenidir ... Şiddet ve şiddetin teatral sahnelenişi, burada iktidarın ve hegemonyanın önemli birer aracıdır." derken bugün olduğu gibi uluslararası toplumun gözü önünde seyreden aleni şiddetin, modern zamanların değil, ilkelliğin bir sahnesi ve hegemonyanın bir aracı olduğunun altını çizmektedir. Günümüzde, savaşların insan ve kent yaşamı üzerindeki yok edici etkileri, şiddetin aleniliği içinde bulunduğumuz zaman açısından anakronik bir durumdur ve bu durum aynı anda gerçeklik algımızı da sınamaktadır. Bu yıkımlar, insanlık adına kabul edilemez sonuçlar doğurduğu gibi, kültür ve kimlik bağlamında da geri dönüşü mümkün olmayan sonuçlara sebep olmaktadır. Kent ve mimarlık, çatışma ve savaşların bir diğer hedefi ve sonucu haline gelmektedir. Kimileri yaşamlarını, hayatta kalabilenler ise ait oldukları yer ve mekanları kaybederken, bu olguda sadece fiziksel bir kayıptan bahsetmek mümkün değildir. Dolayısıyla yıkımın ürettiği boşluk, kente dair bilinen boşluk anlamlarının ötesinde, tüm bu kayıpların temsilidir.

Çalışma; çatışma ve savaşların oluşturduğu kentsel yıkımlara odaklanmaktadır. Bu bağlamda yaşamsal hareketi değil, insanoğlunun kentsel/mimari/doğal mekânı yok ederek ürettiği bir yokluğu temsil eden 'yıkımın boşluğu'nu kentsel görüntüler üzerinden sorgulamaktadır.

2. AMAÇ

İnsanoğlunun evrene ve yaşama müdahalesi, çatışma ve savaşlarla da gerçekleşmektedir. Şiddetin evrene, insanlığa ve de kentlere yönelik bu hali de Antroposen Çağının temel iddiasıyla da örtüşmektedir. Şiddet, insanoğlu tarafından araçsallaştırılırken, kentler trajik yıkımlara sahne olmaktadır.

Bu çalışmanın amacı; şiddetin araçsallaşarak kentler üzerinde oluşturduğu trajik yıkımların, kentsel boyutlarını, kavramsal bir perspektifle açığa çıkarabilmektir. Çalışma herhangi bir politik söyleme değil, tamamen mekansal olgulara odaklanmaktadır. Bununla birlikte savaşlar bağlamında yapılan çalışmalar, haberler, fotoğraflar konu hassasiyeti sebebiyle eleştiri odağı da olabilmektedir. Bu anlamda tekrar altını çizmek gerekir ki; çalışmanın amacı, bu yıkımların kentlerde oluşturduğu tabloyu analiz etmek ve böylece günümüzde kentlerin karşılaştığı bu büyük riske karşı bilimsel tartışma zeminine bir katkı sunmaktır. Zizek'in (2012), 'Antroposen'e Hoşgeldiniz'de şikayet ettiği gibi; döneme dair yaşanan çeşitli olumsuzlukların, yokedilişlerin insanlarca görüldüğü fakat tepkisiz kalındığı bir farkında olmama haline karşı insan eylemlerinin sonuçlarına dair her tartışma, daha yaşanabilir bir dünya açısından önemlidir. Nihayetinde bu tartışmalar olmasa, insanlığın ve kentlerin yaşadığı trajedilerin boyutları anlaşılabilir, tarihsel kayıtlara geçemez, şiddetin uluslararası toplum tarafından bilinirliği mümkün olmazdı.

Savaş ve yıkım bağlamındaki çalışmaların karşılaştığı eleştirilerden biri de; bağlama dair negatif olguların bir biçimde estetize edilmesi riskidir. Estetize etmek, ancak ona yüklenen anlam ve imgenin izleyicide oluşturduğu duygulanım üzerinden tartışılabilir. Estetize etme kavramı, bir olgunun biçimini, izleyicideki algısal boyutunu olumlamak, güzelleştirmek ya da ontolojik olarak dönüştürmek yoluyla mümkündür. Duygulanımın negatif olduğu bir çalışmada, estetize etme eyleminden bahsetmek anlamlı olmaz. Bu durum, Baudrillard'ın 'simuklar'ı ile de karışmamalıdır. Baudrillard burada; sunum biçimine, anlam kaybına ve görüntünün gerçeklikten bağımsızlığına, diğer bir deyişle içeriğin değişimine dikkat çekmektedir (Baudrillard, 2003). Oysa bilimsel çalışmalar da göstergelere başvurabilir fakat bilimsel çalışmaların amacı göstergelerdeki gerçekliğe ulaşmaktır. Görsel veriler doğru kullanıldığında, anlamı ve duygulanımı pekiştiren öğelerdir. Bununla birlikte, mimarlık disiplini de görsel veri ve tekniklerden (fotoğraflar, haritalar vb) sıkça yararlanarak bilgi üreten bir disiplindir. Özetle çalışma, kente dair olgular ve kayıplar üzerine daha derin bir kavrayış sürecini teşvik eden bir okuma yapmayı ve yaşanan trajedilerin kentsel sonuçlarını vurgulamayı amaçlamaktadır.

3. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

3.1. Antroposen Çağı ve 'Antroposen'

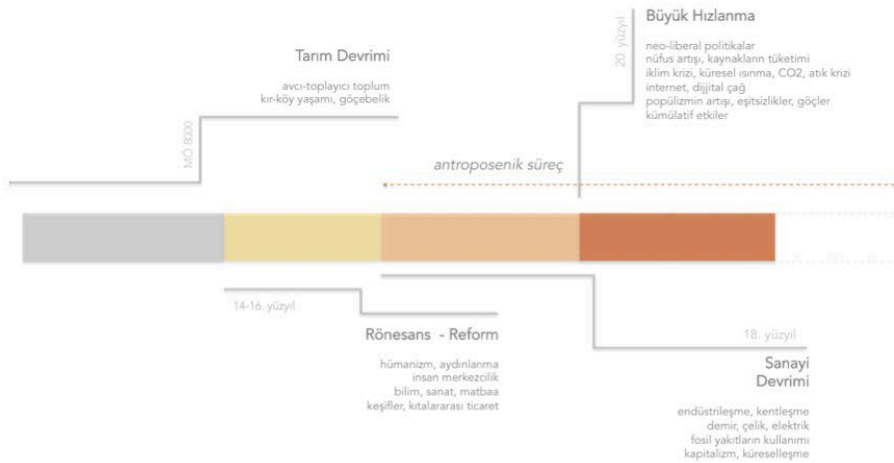
Antroposen Çağı; insanoğlunun yeryüzü ile olan ilişkisel durumu ve yaşadığı evreni şekillendirmedeki rolünün yıkıcı etkilerini, zamansallık düzleminden ifade etmeye çalışmaktadır. Antroposen kavramı, etimolojik olarak Yunanca 'anthropos' (human, insan) ve 'kainos' (new, yeni) kelimelerinden türetilmiş, 'cene' ise (recent / son döneme ait) zaman belirletici eklenen bir köktür (Peters, 2012 akt. Polat ve Kahraman, 2021).

Kavramın bağlamına dair ilk ipuçları; 1924'te Chardin ve Roy tarafından, insanlığın beyin gücü ile ulaşacağı noktada kendi geleceğini ve çevresini şekillendirici bir güç olduğunu ifade eden 'noosfer' kavramı, 1926'da jeolog Vemadsky'nin insanın çevre üzerindeki etkisini betimlemesi, 1873'te jeolog Stoppani'nin insanın evrenin her noktasına ulaşan, şekillendirici yeni bir yersel güç olduğu aktarması, 1964'te Marsh'ın 'Man and Nature' adıyla basılan ve ardından 1974'te 'The Earth as Modified by Human Action' olarak yinelenen çalışmasıyla gündeme gelmiştir (Crutzen ve Stoermer, 2000).

Nobel ödüllü bilim insanı Crutzen ile popülerleşen kavram, öncelikle jeoloji ve ekolojide insanlığın merkezi rolüne ve etkilerine dikkat çekmek istemiştir (Carey, 2016). İnsanoğlunun yaşamsal süreci boyunca eylemlerinin, dünyaya verdiği kümülatif zararın sonucu olarak Holosen Çağı sona erip, artık evrenin insan merkezli, insan gücü tarafından dönüştürülen yeni bir döngüye girdiği ileri sürülmüştür (Crutzen ve Stoermer, 2000). Bu yeni çağ insan öncelikli, insan merkezli bir çağdır. Doğa-toplum ikiliğinde, insanın baskın güç olarak öne çıkıp, eylemlerinin dünyanın fiziksel süreçlerini etkileyen bir güç haline geldiği ve bu anlayışın dünyada dönüştürücü süreçlere neden olduğunu ifade edilmektedir (Crutzen ve Stoermer, 2000). Crutzen ve Stoermer'in (2000) buradaki temel dayanağı çevresel ve ekolojik değişimlerin dikkat çekici grafiklere ulaşmış olmasıdır.

Özellikle Sanayi Devrimi ile başlayan; kentleşme hızı, endüstriyel üretim, enerji ve fosil yakıt kullanımındaki artışlar ve insan nüfusundaki yükseliş vb faktörler, süreci hızlandıran önemli etkenler olarak görülmektedir (Crutzen 2006). Crutzen, 18. yüzyıl sonrası gelişmelerin, özellikle fosil yakıtlar, gaz ve petrol kullanımının sadece toplumsal gelişmelere değil, aynı zamanda gezegenin atmosferik yapısındaki değişime de sebep olduğunu ifade etmiştir (Barla, 2018).

Antroposenin en önemli vurgularından biri; insan merkeziliğin yükselişi olarak ele alınabilir. Antroposentrik süreci başlatan kök sosyal dinamiklere bakıldığında; insanın merkeze alınışının başlangıcı olarak Rönesans'a dahi gidilebilir. Rönesans'ta insan merkezci bir bakış açısı hakim olmuş, bilim-matbaa, keşifler, kıtalararası ticaret vb olgular insanın evresel hareketliliğini desteklemiş, tüm gelişmeler insanı merkeze almıştır. Fakat insan henüz yaşadığı evrenle yokedici düzeyde bir ilişki içerisinde değildir.

Şekil.1 Sosyal, kültürel, tarihsel katmanlar ve değişimleri imleyen zamansal göstergeler.

Crutzen, 18. yüzyılda Sanayi Devrimi ile süregelen gelişmelerin, insanın doğa ve yeryüzüne etkisini farkedilir boyutlara taşıdığını ifade etmiştir (bkz. Şekil 1). Buna karşın, kimi bilimsel çevreler ise antroposentrik sürecin başlangıcı olarak; major artışların görüldüğü, 20. yüzyılın ortaları olarak bilinen Büyük Hızlanma'ya işaret etmektedir (Carey, 2016).

Sanayi Devrimi sonrası bir diğer kırılma noktası olarak ifade edilen Büyük Hızlanma, antroposenik yıkımı parabolik olarak hızlandıran gelişmelere sahip olmuştur. Nüfus artışı ve doğal kaynakların tüketimi, küresel ısınma, iklim ve çevresel krizler, karbon salınımindaki hızlı artış, neoliberal politikaların sonucu hareketliliğin artışı ve tüketim hızındaki artış, popülizmin güçlenmesi, eşitsizlikler, göçler, atık krizi ve karbon salınımı gibi durumlar sosyal ve çevresel dengeyi bozmuş, evreni önü alınmaz bir kaosa doğru itmiştir (URL-1,2). Bununla birlikte dijitalleşmenin yaşam ve ekonomik alanlarda yarattığı değişimler, yapay zekanın katılımı, sosyal yaşam ve ekonomi üzerinde dönüştürücü değişimler yaratmış, global hareketlilik artarken, çevresel yıkım da artmıştır. Böylece 21. yüzyılın başlarında Crutzen ve arkadaşları tarafından ele alınarak popülerleşen antroposen, jeoloji alanından sosyal bilimlere geniş bir çevrede yankı bulmuş aynı zamanda bilimsel çevrelerde de farklı tartışmalara sebep olmuştur. Örneğin; Kaliforniya Eyalet Üniversitesi'nden jeolog Finney, kavramın bir jeolojik terim olmaktan ziyade Neolitik Çağ gibi daha çok kültürel bir terim olarak kullanılmasını savunurken, Cambridge Üniversitesi'nden Prof. Gibbard, jeologların terimi resmi olarak kabul etmesinin politik çıkarımları olabileceğini işaret etmiştir (Carey, 2016).

Antroposenin temel dinamiğini oluşturan insanı Zizek (2012); modern sosyal ve bilimsel gelişme sonrası sadece türlerden bir tür değil, aynı zamanda doğal koşullardan biri olarak değerlendirmiştir. Yine Chakrabarty (2009) de; insanın, yerküreyi dönüştürücü kuvvetlerden, jeolojik etmenlerden biri haline geldiğini ifade etmiştir. Tarihsel süreç içerisinde; insanoğlunun bireysel eylemlerindeki değişimin, artık kümülatif, dönüştürücü bir rol alması ve evrene baskı kurması, Spinoza'nın güç tematiği bağlamında; kuvvetlerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan bileşik bedenler önermesine de atıf yapmaktadır (Clark, 2017; Spinoza, 1985). Spinoza; bu uyumlu ilişkiliğin bireyin etkin gücünü artıran bir duruma işaret eder, fakat nihayetinde bu kümülatif etkiler doğru yönlendiğinde bir değer yaratabilmektedir. Aksi takdirde dünya ve ekosistem bu bileşik bedenlerin otoritesine direnmekte, insanın yıkıcı gücüyle karşı karşıya gelmektedir.

3.2. Yıkım

Yıkım kavramı, oluş ve bağlamsal farklılıklarıyla, felsefeden sosyolojiye, ekonomiden mimariye ve de sanata birçok disiplinin sıkça kullandığı bir kavramdır. Etimolojik olarak 'destruction' kelimesi, Latince 'distruere' kelimesinden türemiş olup, 'struere' köküne 'dis' olumsuzluk ekinin eklenmesiyle oluşur ve ilerletilmiş olarak 'yapı' kelimesinin karşılığı olan 'structure' fiilini olumsuzlar (Kumaraku ve Hoxha, 2022). TDK (2025) ise sözcüğü "yıkım işi, felaket" gibi anlamlarla nitelerken, yıkım fiilini ise "kurulu bir şeyi parçalayarak dağıtmak, bozmak, tahrip etmek, ortadan kaldırmak, varlığına son vermek" gibi anlamlarla tanımlamaktadır.

Disiplinlerarası kullanımı oldukça yaygın olan kavram, sosyal bilimler alanında genellikle düşünsel ve yaratıcı bağlamlarca betimlenmiştir. Heidegger, Derrida gibi düşünürler yıkımı; 'parçalanma - inşa etmeme - yapı söküm - yapı bozum- yaratıcı yıkım' gibi bir dizi kavram üzerinden anlamlandırmıştır (Moran, 2021; Harvey, 1990). Fakat buradaki ontolojik düzlem, fiziksel bir tahrip ve yok etmekten öte, bir yaratıcı süreç, düşünme biçimi olarak mevcuttur.

Mimarlık bağlamında ise diyalektik bir iç içelik görülmektedir. İnşa sürecinin kendisi yıkım ile başlar ve mekansal üretim yüzyıllardır yıkarak ya da dönüştürerek süregelir. Özünde, pratikten öte düşünsel ve entelektüel bir eylem olan mimarlığın; koruma/yapma(ma) edimi, yapım(yıkım) süreci kadar öncül bir

karakteri olsa dahi pratikte çoğu zaman geridedir. Sonuçta, yıkım ve mimarlık pratiği eşgüdümse bir birlikteliğe sahiptir. Birşeyi yıkmak, çoğu kez kendinden öncekinin varlığını kabul etmemek üzerine bir eylemdir. Dolayısıyla kavramın kendisi bir güç dayatır ve otoriterleşir. Ayrıca bir nesnenin yıkımı, sonrasında neler olacağıyla ayrılmaz bir bağlantı halindedir (Artan, 2011). Amaç ve araç ilişkisi vardır. Yapmak için yıkmakta mimarlığın ontolojik bir ikilemidir.

Büyük kentsel yıkımlar; planlanmış dönüşümsel süreçler hariç, oluş biçimleri açısından insanoğlunun edilgen bir özne olduğu afetler ya da etken bir özne olduğu çatışma ve savaşlarla birlikte oluşabilmektedir. Tarihsel süreçte gerek afetler, gerekse savaşlar sebebiyle pek çok yerleşim yeri ve kent büyük yıkımlara sahne olmuş, insanlık tarihi bu yıkımların trajedileri ile yazılmıştır. Savaşlar, binlerce insanın yaşamını yitirdiği, şiddetin insanlık üzerinde bir araç olarak kullanıldığı eylemlerdir. Savaşlarla gelen yıkımlar; insanlık, yaşam ve yeryüzü üzerinde pekçok açıdan yıkıcı etkilere sahip olgulardır ve insanlık tarihinin en acı, utanç verici tarihsel kayıtlarını tutarlar. Ayrıca insanların yerinden edilmesine, büyük toplumsal travmalara, ekolojik tahribata, kentsel yıkımlara ve kentsel/kültürel belleğin vb zarar görmesine de sebep olmaktadır. Sadece yaşamı değil, aynı zamanda gerçekleştiği yerin tarihini ve kültürünü de hedef alırlar. Sonuç olarak yıkımlar, kentsel bağlamda geri dönüşü mümkün olmayan kayıplara, sosyo-mekansal ve politik-ekonomik sonuçlara sebep olmaktadır (Henni, 2018). Ve şiddetin sonucu oluşan yıkımlar, aslında bir düşüncenin, eşitsiz ve meşruiyet zemininden yoksun biçimde, hedef aldığı topluma yönelik dayattığı bir tahakküm aracına dönüşmektedir.

Şekil 2. Hiroşima ve Sarajevo Yıkımı, 1945 (URL3-4)

Savaşlarla gelen kentsel yıkımlara tarihten pekçok örnek verilebilir. En bilinen ve en trajiklerinden biri; tarihte ilk atom bombası kullanımıyla şehri büyük bir yıkıma uğratan 1945 Hiroşima'nın yıkımıdır (bkz. Şekil 2). Başka bir örnek olarak; 1992 Saraybosna yıkımı da yine en acı kentsel yıkımlardan biri olarak tarihe geçmiştir (bkz. Şekil 2). Savaşların yaşamsal süreklilik, insan hakları ve insani ortak değerler kapsamında travmatik, geri dönülmez sonuçları olduğu tartışmasızdır. Tüm bu trajedilerle birlikte kentsel ve kültürel bağlamdaki zararları da kaçınılmazdır.

Şekil 3. St. George's Church, Donetsk, 2022 (URL-5) ve Al-Omari Mosque, 2024 (URL-6)

Oluş biçimi açısından çatışma ve savaşlarla gelen yıkımlar, sadece yaşamı ve canlıları yok etmekle kalmaz, kültürel sürekliliğe müdahale eder, hafızanın aktarımını kesintiye uğratar ve büyük bir boşluk yaratır (Weizman, 2007; bkz. Şekil 3). Savaşlar, şiddet aracılığıyla toplumlara sadece bir ideoloji dayatmaz, aynı zamanda bir kültür ve kimlik yıkımını da hedef alır. Kent ve mimari, tam olarak bu noktada hedef haline gelmektedir. Çatışma ve savaşlarla gelen yıkım kentlere kendi fikrinsel egemenliğini dayatır ve ideolojiktir. Bu bağlamda kentsel yıkımlarla, elbette mimarinin savaşlar sürecince ve sonrasındaki rolü de tartışma konusu olmuştur. Böylece süreçte mimari literatüre 'wararchitecture' (savaş mimarisi) ve 'urbicide' (kentkırım - kent kıyımı) gibi çeşitli kavramlar katılmıştır. 'Wararchitecture' kavramı Herscher (2008) tarafından; 1992-1996 kuşatması esnasında Saraybosna'da, mimarinin felaket niteliğindeki fiziksel yıkımlarını tanımlamak amaçlı, aynı zamanda bu yıkımların bir kimlik yıkımı olması ve mimarinin bir tür şiddetin aracı haline gelmesine işaret eden bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Urbicide (kent kıyımı) kavramı ise, kentlerde yer alan sembolik mimari yapılar başta olmak üzere, yapı çevrenin, kentsel ve kültürel dokunun, önceden tasarlanmış ve kasıtlı bir biçimde yok edilmesini anlatan bir kavramdır (Wright, 2015; Herscher, 2008). Bununla birlikte, savaşların, kent ve kimlik yıkımına etkisi bağlamında literatürde dikkat çeken bir başka değerlendirme ise; kent kütüphaneleri üzerinedir. Gür (2022); 1992 Saraybosna yıkımında çok fazla yazılı kaynağın alev almasıyla yok olan tarihsel kayıt ve yazılı belgelerin de savaşların en onarılmaz tahribatlarından biri olduğunu vurgulamaktadır. Bağlam içinde kent ve yıkım ile ilişkili bir diğer kavram da; disiplinlerarası söylem açısından önemli bir yer tutan, 'spatial violence' (mekansal şiddet) kavramıdır (Vidler, 1993; Weizman 2012; Herscher ve Siddiqi, 2014). Spatial Violence (mekansal şiddet); fiziksel mekanın politik ve ideolojik amaçlarla manipüle edilmesi, inşa edilmiş çevreler aracılığıyla süregelen çeşitli zarar biçimleri, mimariye dışarıdan uygulanan değil, mimarinin uyguladığı bir etki biçimi gibi ifadelerle mekanın da bir şiddet öznesine dönüşebileceği anlamında tanımlanmaktadır (Weizman, 2012; Herscher ve Siddiqi, 2014).

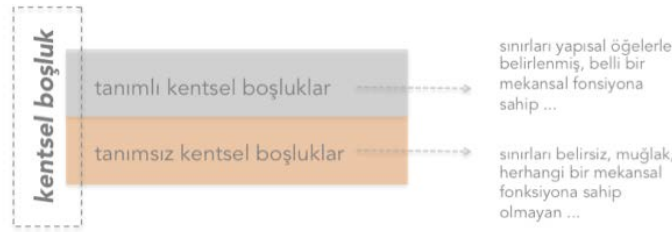
Yıkım bağlamında bir başka sonuç ise; tüm fiziksel yıkımların aynı zamanda büyük çevresel sonuçlarının olduğu gerçeğidir. Antroposen bağlamında, savaşlar da insanoğlunun yerküreye ve ekosisteme uyguladığı önemli bir müdahale biçimidir. Bu büyük tahribatlar; süreçte dünyanın doğal akışını etkileyen faktörler arasındadır. Bunun yanı sıra her yıkım sonrası kentlerin yeniden yapılanması süreci ise başka bir sorunsal tartışma konusu yapmaktadır. Şiddetin yokettiği kentler, yıkım ve yapımın diyalektik ilişkisi

üzerinden, kapitalist düzene hizmet eden bir araca dönüşmektedir (Harvey, 1990). Ve bu ikilem de; mimarlık pratiğinin araftaki tartışmalarından biridir.

3.3. Boşluk

Boşluk kavramı, farklı kültür ve disiplinlerce çeşitli anlamlarda kullanılmış olup mimarlık ve kentsel bağlamda yapılan çalışmalarda somut betimlemelerle tanımlanmaya çalışılmıştır. İngilizce literatürde “void, emptiness, space, gap, vacuum, blank, vacant” gibi kelimelerle ifade edilen kavramı felsefe sözlüğü; “çinde hiçbir özdeğin bulunmadı yer, uzay” olarak tanımlanmaktadır (Haçerlioğlu, 2005). Romalı filozof Lukretius, boşluk hipotezinden bahsederken onu bilim ve felsefe tarihinin en ilginç bilmecelerinden biri olarak tanımlar (Lucretius, 1921 akt. Evangelidis, 2019). Bununla birlikte ‘madde ve boşluk’ dışında hiçbir gerçekliğin var olmadığını ifade ederken, doğanın atomlar ve atomların içinde yer alıp, hareket ettikleri boşluklar üzerine temellendiğini ifade etmektedir (Lucretius, 2001).

Mekansal bağlamda ise boşluk, her daim hareket kavramıyla bir diyalog halindedir. Harekete imkan tanır ve zemin hazırlar. Boşluğun mekansal öğelerle tanımlı hale gelmesiyle harekette anlam kazanır ve bu durum mekansal fonksiyonları üretir. Mimari bağlamda; insan ölçeğine bağlı olarak algılanan boşluk, mimari elemanlarla sınırlandırılmış yer olarak ifade edilmektedir (Şamlıoğlu, 2010). Yapılarda, form ölçeğinde boşaltmalarla yaratılan boşluklar, işlevsel düzeyde; atrium, galeri, avlu, geçiş boşlukları gibi forma dair boşaltmalarla karşımıza çıkarken, ayrıca malzeme kullanımına bağlı olarak algısal düzeyde de tasarlanabilmektedirler (Şamlıoğlu, 2010). Kentsel bağlamda ise meydanlar, caddeler, parklar-bahçeler, terk edilmiş alanlar, bakımsız parseller, yıkıntı ve harabe alanları vb fonksiyon, hiyerarşi, biçim, kapallık ve de hareketlilik bakımından birbirlerinden farklı değerlerde karşımıza çıkabilmektedir.

Şekil 4. Kentsel Boşluk

Literatürde kentsel boşluk kavramıyla ilgili pek çok çalışma; kent sınırları içerisinde bulunan, mekansal bağlamda tanımlı veya tanımsız pek çok alanı birbirinden farklı parametrelere göre sınıflayarak ele almış, hatta bazı çalışmalar mimari forma dair boşlukları da kentsel boşluk bağlamında okumuştur (bkz Trancik, 1986; Şamlıoğlu, 2010; Kuloğlu, 2013; Hashem vd., 2022; Harshad vd., 2023). Genellikle yaklaşımlarda öne çıkan; mekansal ve işlevsel olarak tanımlı alanlar ile işlevsiz ve kamusal etkileşime kapalı alanların kentsel boşluk başlığı altında sınıflanmasıdır. Trancik (1986) bu bağlamda aynı zamanda ‘lost spaces’ (kayıp alanlar) kavramını da kullanmakta ve kentsel boşluğu; kamusal, özel alanlar arasında kalan, tanımlanmamış, ölçülebilir sınırları olmayan boşluklar olarak ele almaktadır. Sonuç olarak kavram; mekansal bağlamda tanımlı ve tanımsız kentsel boşluklar olarak iki ana grupta değerlendirilebilir (bkz. Şekil 4).

Şekil 5. Tanımlı ve Tanımsız Kentsel Boşluk (URL-7,8)

Tanımlı kentsel boşluklar; meydanlar, caddeler, geçiş boşlukları gibi yapıları çevrenin oluşturduğu sınırlarla belirlenmiş ve kentsel mobiliteye katkı sunan, tasarlanmış boşluklardır (bkz. Şekil 4-5). Tanımsız kentsel boşluklar ise; belirli bir mekansal örgüye dahil olmayan, sınırsız ya da sınırları muğlak, yıkık, herhangi bir yapısal ögenin çevrelemediği, öze/kamusal ilişkilerle işlev kazanmamış, tasarlanmamış alanlar olarak tanımlanabilmektedir (bkz. Şekil 4-5). Bu boşluklar kimi zaman düzensiz harekete imkan tanısa da genelde belli bir kentsel fonksiyona hizmet etmezler. Terkedilmiş arsalar, atıl yapılar arasındaki ara mekanlar, yıkıntılar, çayırılık vb alanlar bu başlık altında ele alınabilmektedir. Bu bağlamda kentsel boşluk kavramı, kentsel ve kamusal mekanları da kapsayabilen bir üst kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Peterson (1979), mekanı kavranabilir, antimekanı ise kavranamaz hacim olarak tanımlar (Trancik, 1986). Tanımsız kentsel boşluklar bu bağlamda bir antimekan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tüm bu bağlamla birlikte boşluğun kentselliği sorgusu da önemlidir. Boşluğu kentsel yapan; kent sınırları içerisinde ve kente dair olması, kentle bir biçimde ilişki kurması üzerinden okunabilir. Bu bağlamda; kimi zaman kamusal/özel mekan olarak var olan, kentsel hareketi var eden tanımlı boşluklar da, aksine herhangi bir işlevi olmayan, kentsel harekete katkı sunmayan tanımsız boşluklar da kente dair olması ve kentle bağlı sebebiyle kentsel boşluk başlığı altında yorumlanabilir.

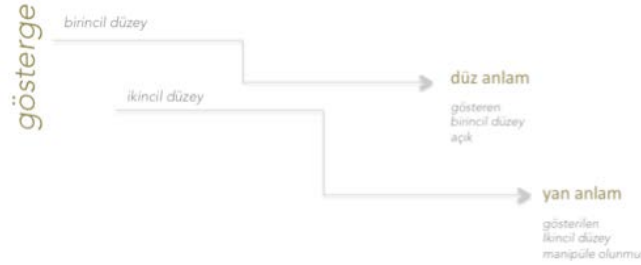
4. METODOLOJİK YAKLAŞIM

“... görsel töz, kendini dilsel bir bildiriyle destekleyerek anlamını pekiştirir.”

Barthes, 1993

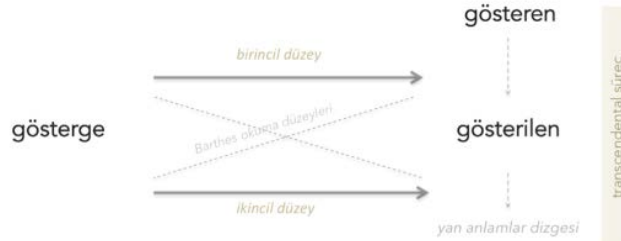
İnsan, çevresel dünyasıyla olan her ilişkisinde göstergeler iletimiyle, bilinçli ya da bilinçsiz olarak anlamlar üretebilmektedir. Göstergeler, gösteren ile gösterilen diyalogunun bir sonucudur ve bu diyalog anlamlandırmayı doğurur. Lucretius'un (2001); görünmeyen şeyler hakkında ancak duyuşsal algıya dayalı bir akıl yürütme ile konuşulabileceği ifadesinde olduğu gibi, özellikle soyut kavramsal çalışmalarda da, görmenin ötesinde ampirik ya da fenomenolojik bir deneyim ile betimlemeye ihtiyaç duyabilmektedir. Bu bağlamda nitel araştırma yöntemlerinden olan göstergebilimsel okumalar, kavramsal çalışmaların da en

çok başvurduğu yöntemlerden biridir. Gözleme ve sezgi yoluyla gerçekleşen anlamlandırmada, analizi yapan kişinin bağlamla ilişkisi elbette önemlidir.

Şekil 6. Barthes'in Anlamlandırma Düzeyleri

Bu çalışmada; Barthes'in (1993) göstergebilimsel analizi kapsamındaki "anlamlandırma" kuramına dayalı olarak, "düz anlam (denotation)" ve "yan anlam (connotation)" basamaklarından yararlanılmaktadır. Barthes'e göre bir metin, görüntü ya da simge, bu iki katman ile anlam bulur. Düz anlam; gösterenin yüzeydeki ilk, en temel anlamıdır. Yan anlam ise; direk ifade edilmeyen, gösterenin duygusal, kültürel, tarihsel, ideolojik çağrışımlar ile inşa ettiği anlamdır (Barthes, 1977;1979;1993). Düz anlam zihinde ilk canlanan kavram iken, yan anlamlar araştırmacının hedef çözümleme kısmını temsil etmektedir (Rıfat, 2009; bkz. Şekil, 6).

Şekil 7. Göstergebilimsel Analiz

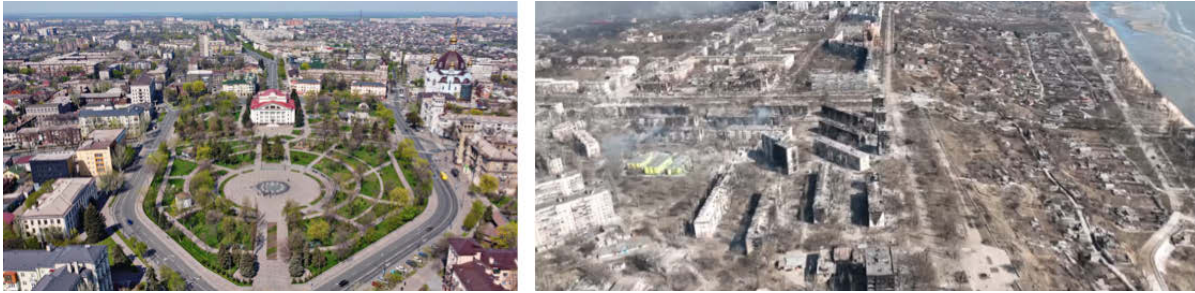
Aynı zamanda transcendental bir süreç olan bu anlamlandırma süreci fenomenin durumu ve temsil ettiklerine yönelir (Şekil 7). Kavramsal betimleme; imajın izleyicide (yazar) yarattığı etkiye göre belirlenmiştir. Böylece gösterilenin ihtiva ettiği mesajlar üzerinden ilişkili bir kavramlar kümesi sentezlemek ve bu kavramlar kümesiyle, değişen paradigmaları okuyabilmek değerlidir. Çalışmada, açık kaynaklarda yer alan, yakın tarihli en büyük kentsel yıkımlara sahne olan Mariupol ve Gazze kent yıkımları örneklem olarak seçilmiştir (URL-9,10,11). Ayrıca seçilen görsellerde yıkımı farklı ölçeklerden anlatabilecek fotoğraflar tercih edilmiştir. Okumalarda; birincil düzeyde göstereni; 'Yıkım' kavramı temsil ederken, ikincil düzeyde ihtiva edilen mesajlar sorgulanmaktadır. Bu sorgulamada, yıkımın anımsattığı ve hissettirdiği bir yan anlamlar dizgesi elde edilmiştir.

4. ANALİZLER

Analizlerde; Mariupol ve Gazze kentsel yıkımları bağlamında, her bir başlık için dört görsel veri olmak üzere toplam sekiz veri üzerinden bir kavramsal okuma yapılmaktadır. Mariupol kentine çok yakın bir konumda, Donetsk Oblastı'nda yer alan Chasiv Yar yıkımı da; kentsel trajediyi ifade etmesi açısından yine Mariupol yıkımı kapsamında değerlendirilmiştir.

4.1. Mariupol Yıkımı

Mariupol, Ukrayna'nın güneydoğusunda, Azak Denizi'nin kuzey kıyısında yer alan bir liman şehridir. 2022'de Rusya müdahalesi ile başlayan süreçten bugüne kent büyük bir yıkıma uğramıştır (bkz. Şekil 8-9). Birleşmiş Milletler UNOSAT verilerine göre (bkz. Rapor 3300, Haziran 2022) Mariupol'deki yapıların %32'si yıkıma uğramıştır. Ayrıca, Human Rights Watch & SITU Research & Truth Hounds'un yaptığı bir analizlerde ise kentin, kültürel ve ekonomik olarak önde gelen bölgesi olan Myru Ave'nin %90 üzeri tahrip olduğunu açıklanmıştır (URL- 9, 10, 11).

Şekil 8 -9. Yıkım öncesi Mariupol (URL-12), Yıkım sonrası Mariupol (URL-13)

Aşağıda; Mariupol yıkımına ait dört görsel veri üzerinden, Barthes'in göstergebilimsel analiz yöntemi olan yan anlam düzeyleri kapsamında bir kavramsal okuma yapılacaktır.

4.1.1. Mariupol Yıkımı Analizi

Tablo.1 Mariupol Yıkımı Analizi (URL-14, 15)

Gösterge : Mariupol ve Chasiv Yar

Gösteren : Yıkım

Gösterilen: Acı, Boşluk, Distopi, Gerçekdışılık, Hareketsizlik, Hayalet, Kayıp, Şiddet, Travma, Yaşamsızlık, Umutsuzluk.

Tablo.2 Mariupol Yıkımı Analizi (URL-16, 17)

Gösterge : Mariupol

Gösteren : Yıkım

Gösterilen: Güç, Hafıza, Kayıp, Kopuş, Şiddet, Travma.

4.2. Gazze Yıkımı

Gazze, Filistin'in güneybatısında yer alan, farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış bir sahil şehridir. Uzun yıllar işgal ve çatışmalar altında kalan kent, 2023'teki İsrail müdahalesi ile başlayan süreçten bugüne büyük bir yıkıma uğramıştır (bkz. Şekil 10-11). Birleşmiş Milletler UNOSAT analizlerine göre (bkz. Rapor 4130, Mayıs 2025) sadece Gazze Şeridi'ndeki yapıların %70'i yıkıma uğramıştır (URL-18). Ayrıca Forensic Architecture analizine göre kültürel alanların da yaklaşık %91'i hasarlı ve yıkıma uğramış bulunmaktadır (URL-19).

Şekil 10-11. Yıkım öncesi Gazze (URL-20), Yıkım sonrası Gazze (URL-21)

Aşağıda; Gazze yıkımına ait dört görsel veri üzerinden, Barthes'in göstergebilimsel analiz yöntemi olan yan anlam düzeyleri kapsamında bir kavramsal okuma yapılacaktır.

Tablo.3 Gazze Yıkımı Analizi (URL-22,23)

Gösterge : Gazze

Gösteren : Yıkım

Gösterilen: Acı, Boşluk, Donmuş Zaman, Gerçekdışılık, Hareketsizlik, Şiddet, Travma, Yaşamsızlık, Yokoluş, Umutsuzluk.

Tablo.4 Gazze Yıkımı Analizi (URL-24, 25)

Gösterge : Gazze

Gösteren : Yıkım

Gösterilen: Güç, Hafıza, Kayıp, Kopuş, Şiddet, Travma.

5. BULGULAR VE SONUÇ

Analiz kapsamında, kentsel yıkım görüntülerinin zihinde yarattığı kavramsal temalar: "Acı, Boşluk, Distopi, Donmuş Zaman, Gerçekdışılık, Güç, Hafıza, Hareketsizlik, Hayalet, Kayıp, Kopuş, Şiddet, Travma, Yaşamsızlık, Yokoluş, Umutsuzluk" şeklindedir (bkz. Tablo1, 2 ,3 ve 4). Araştırma süresince, her ne kadar farklı kentsel yıkım görüntüleri seçilmeye çalışılmış olsa da, kentlerdeki yıkım ölçeğinin büyüklüğü, şiddetin yaygınlığı ve travmanın homojenliği nedeniyle görsel verilerin birbirine çok benzer olduğu görülmüştür. Bu sebeple de; kentsel yıkım görüntülerinin temsil ettiği negatif kavram kümeleri de benzerlikler

göstermektedir. Elde edilen kavram kümesiyle, savaş ve çatışmalarla gelen kentsel yıkımların ve yıkımın oluşturduğu boşluğun kentteki izi daha net izlenebilmektedir.

Çatışma ve savaşlarla gelen yıkımlar; kenti, yaşamı, hafızayı yok eden bir şiddet biçimidir. Bu şiddetin ürettiği boşluk ise; varlığın değil yıkımın, iletişimin değil çatışmanın, birlikteliğin değil ötekiliğin, yaşamın değil yaşamsızlığın temsilidir. Antroposen Çağ'ında, insanın evrene ve yaşama müdahalesinin en acı ve somut örneği olarak karşımızdadır.

Tüm bu kavram kümesinden hareketle *yıkımın boşluğu*; en çok şiddet ve kayıp ile ilişkilidir. Oluş biçimi açısından *şiddet*, ortaya çıkardığı sonuçlar bağlamında ise *kayıp* onu tanımlayan başlıca iki kavramdır. Kentsel kayıp ve yokoluşlar düşünülürken *boşluk*; fiziksel durumundan öte, burada hissel boyutuyla mevcuttur. Bu okumada, kentsel bağlamda boşluk kavramının anlamsal bir öteleme (*difference*) yapmasından bahsedebilmekte mümkün olabilir (Derrida, 1999). Yıkımın ürettiği boşluk, imgesel ve zihinsel olarak kenttedir ama kente ait değildir. Boştur ama diğerleri gibi doldurulamaz.

Sonuç olarak içinde bulunduğumuz çağda, insanlığın ve de kentlerin, en kabul edilemez karşılaşmalarından biri olan yıkımın ürettiği boşluklar; insanlığa ve kentlere, yeri doldurulamaz kayıplar bırakmaktadır. Şiddetin yok edici etkisine karşı kentlerin ve mimarının rolü; kentsel dayanıklılık, güvenlik, hafıza, kültürel sürdürülebilirlik bağlamında yeniden düşünülmesi ve tartışılması gereken bir sorunsal olarak önemlidir.

6. KAYNAKÇA

- Artan, R. (2011). "Shkatërrimi si simbol për një të ardhmëmë të mirë", Forum A+P, no. 8. Tiranë: Co PLAN.
- Barla, J. 2018. Anthropocene. In Sam Skinner and David Gauthier (Eds.): New Materialist Almanac.
- Barthes, R. (1977). Image, Music, Text, (selected and translated S. Heath), Fontana Press ISBN: 0006861350, 9780006861355
- Barthes, R. (1979). Göstergibilimsel İlkeleri (Çev. Rifat, M. ve Vardar, B.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Barthes, R. (1993). Göstergibilimsel Serüven (Çev. Rifat, M. ve Rifat, S.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Baudrillard, J. (2003). Simülaklar ve Simülasyon, (çev. Adanır, O). DoğuBatı; Ankara. ISBN: 978-975-871701-9
- Carey, J. (2016). Are we in the "Anthropocene"?. Proceedings of the National Academy of Sciences, 113(15), 3908-3909.
- Chakrabarty, D. (2009). The Climate of History. Four Theses. Critical Inquiry 35 (2): 197-222.
- Clark, N. H. (2017). Anthropocene Semiosis. Dialogues in Human Geography, 7(2), 145-150. <https://doi.org/10.1177/2043820617717856>
- Crutzen, P. J. ve Stoermer, E. F. (2000). The Anthropocene. Global Change Newsletter, 41, 17-18.
- Crutzen, P.J. (2006) The "Anthropocene". In Earth System Science in the Anthropocene. Springer, Berlin, 13-18. https://doi.org/10.1007/3-540-26590-2_3
- Derrida, J. (1999). Différance, (çev. Sözer, Ö.), Toplumbilim 10, İstanbul: Bağlam.
- Evangelidis, B. (2019). Lucretius' Arguments On The Swerve and Free-Action, Landmarks in the Philosophy, Ethics and History of Science.
- Gür, Ş.Ö. (2022). Dosya: Kentsel Hafızaya Saldırı: "Kentkırım". Yapı Dergisi, <https://yapidergisi.com/kentsel-hafizaya-saldiri-kentkirim/>
- Han, B.C. (2016). Şiddetin Topolojisi, (çev. Zaptıoğlu, D.), İstanbul: Metis Yayınları. ISBN - 13: 978-605-316-047-2

- Hançerlioglu, O. (2005). Felsefe Ansiklopedisi, Kavramlar ve Akımlar Cilt I (A-D), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hanni, S.(2018). Colonial Ramification, e-flux Architecture, 10/18, URL : <https://www.e-flux.com/architecture/history-theory/225180/colonial-ramifications/>
- Harvey, D. (1990). Postmodernliğin Durumu (çev. Savran,S.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Harshad, R., Tanaya, V., Arati, P., (2023). Empty Spaces, Endless Possibilities: Unleashing Urban Voids in India, Conference: International Conference on Future of Skills in Architecture, Design, Planning and Allied Fields: A way forward for better Industry and Society. ISBN: 978-93-6128-160-0
- Hashem, O.M, Wahba, M.S., Nasr-Eldin, T. I. (2022). Urban voids: identifying and optimizing urban voids potential as a revitalization source in enhancing developing countries' city income. Journal of Engineering and Applied Science, 69-6. <https://doi.org/10.1186/s44147-021-00053-5>
- Herscher, A. (2008). Warchitectural Theory. Journal of Architectural Education, pp 35-43. <https://doi.org/10.1111/j.1531->
- Herscher, A. ve Siddiqi, A. (2014). Spatial Violence. Architectural Theory Review, Vol 19/3, pp 269-277. <https://doi.org/10.1080/13264826.2014.1037538>
- Kuloglu, N. (2013). Boşluğun Devinimi: Mimari Mekandan Kentsel Mekana, International Journal of Architecture and Planning Volume 1, Issue 2, pp: 201-214. ISSN: 2147-9380
- Kumaraku, L., Hoxha, E. (2022). Destruction in Architecture, Modernization and Globalization: New Paradigms in Architecture, City, Territory. pp. 49-56, Publisher: La Scuola di Pitagor
- Lucretius, C. (2001). On the Nature of Things, trans. with introduction and notes by Martin Ferguson Smith, Indianapolis: Hackett Publishing.
- Moran, D. (2021). Destruction (Destruktion, Zerstörung) and Deconstruction (Abbau), in Mark A. Wrathall (ed.), The Cambridge Heidegger Lexicon. New York: Cambridge University Press, pp. 223-26.
- Peters, K. E. (2012). The Whole Story of Climate: What Science Reveals About the Nature of Endless Change, Prometheus Books Print, New York.
- Peterson, S. (1979) . Urban Design Tactics, AD Vol 49.
- Polat, E. ve Kahraman, S. (2020). Antroposen Çağı: Kendim Ettim Kendim Buldum. 7. KBAM Sempozyumu Bildiri Kitabı, sf 347-361, Mersin. ISBN: 978-625-409-164-3
- Rifat, M. (2009). Göstergibilimin ABC'si. Say Yayınları.
- Spinoza, B. (1985). The Collected Works of Spinoza Volume I (E. Curley, Ed & Trans.), Princenton University, ISBN 13: 978-0691072227
- Şamlioğlu, T. (2010). Mimari Formda Boşluğun Keşfi. Yüksek Lisans Tezi. KTU Fen Bilimleri, Trabzon.
- TDK Sözlük (2025). *Yıkım* sözcük anlamı, <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- Trancik, R. (1986). Finding Lost Space; Theories of Urban Design, New York: Van Nostrand Reinhold.
- URL 1- <https://www.un.org/en/climatechange/reports> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 2- <https://www.unep.org/resources/emissions-gap-report-2024> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 3- <https://www.iwm.org.uk/history/the-atomic-bombs-that-ended-the-second-world-war> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 4- <https://babel.ua/en/texts/81128-the-serbs-shelled-sarajevo-for-almost-four-years-bosniaks-hid-from-snipers-shells-and-bullets-resisted-and-waited-for-nato-s-help-that-s-how-it-was> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 5- <https://www.themoscowtimes.com/2025/02/24/in-photos-ukrainian-cities-before-and-after-russias-full-scale-invasion-a88079> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 6- <https://www.lemonde.fr/en/international/article/2024/02/14/israeli-bombs-are-wiping-out-gaza-s-heritage-and-history-6524666-4.html> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 7- <https://www.expedia.co.uk/Piazza-Del-Campo-Siena-City-Centre.d6077950.Attraction?gallery-dialog=gallery-open> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 8- <https://loveincorporated.blob.core.windows.net/contentimages/gallery/978017cc-98b3-4fe6-835f-b7b35bd4a6fa-jemison-centre-abandoned-southeast-cover.jpg> Erişim Tarihi: Haziran 2025

- URL 9- <https://www.hrw.org/feature/russia-ukraine-war-mariupol/damage-assessment> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 10- <https://unosat.org/products/3300> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 11- <https://www.hrw.org/feature/russia-ukraine-war-mariupol> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 12- <https://en.wikivoyage.org/wiki/Mariupol> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 13- <https://www.wsj.com/world/europe/photos-chronicle-the-devastation-of-mariupol-11648373400> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 14- <https://www.themoscowtimes.com/2025/02/24/in-photos-ukrainian-cities-before-and-after-russias-full-scale-invasion-a88079> Erişim Tarihi: Haziran 2025 Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 15- <https://edition.cnn.com/2022/03/30/politics/ukraine-hack-russian-ransomware-gang>
- URL 16- <https://www.pbs.org/newshour/world/analysis-russias-invasion-of-ukraine-has-caused-a-staggering-amount-of-cultural-destruction> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 17- <https://www.bbc.com/news/world-europe-60695465> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL18- <https://unosat.org/products/4130> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 19- <https://forensic-architecture.org/investigation/a-cartography-of-genocide> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 20- <https://www.aljazeera.com/video/newsfeed/2025/2/6/palestinians-share-images-of-pre-war-gaza-after-trumps-riviera-plan> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 21- <https://news.un.org/en/story/2024/03/1147272> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 22- <https://euromedmonitor.org/en/article/6569/Israel-expands-urbicide-as-a-tool-of-genocide-in-Gaza> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 23- <https://www.aljazeera.com/wp-content/uploads/2024/02/image-1707423621.jpg?resize=1800%2C1063> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 24- <https://www.thedailystar.net/news/world/middle-east/news/nearly-1000-killed-fighting-rages-2nd-day-3437736#lg=1&slide=0> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- URL 25- <https://www.aljazeera.com/wp-content/uploads/2023/11/AP23316529939995-1699838445.jpg?resize=1200%2C630> Erişim Tarihi: Haziran 2025
- Vidler, A. (1993). Spatial Violence. *Assemblage* 20, pp 84-85, MIT Press.
- Weizman, E. (2012). *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation*, Verso Books. ISBN: 1844678687, 9781844678686
- Wright, J.L. (2015). *Urbicide: The Ritualized Killing of Cities in the Ancient Near East*. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190249588.003.0009>
- Zizek, S. (2012). *Antroposen'e Hoşgeldiniz* (M. Budak, Çev.). İstanbul: Encore.